

תגובות לגיליון הקודם

רועי וגנר

על פי פתח הדבר לגיליון הראשון של כתב העת מפתח,

כל מאמר בכתב העת הוא למעשה תשובה לשאלה הסוקרטית "מהו X?". ... בתוך השיח הפילוסופי, השאלה הזאת איננה מעשה נאיבי או תוצאה של בורות או אי-הבנה. זו פעולת שיבוש מכוונת. ... התשובה היא מאמץ להבין, והוא תמיד חורג מהקריאה לסדר שהיתה טמונה בשאלה. ... [בחזרה] לשאלת היסוד הפילוסופית "מהו X?" ... טמון ... סיכוי לפרוץ את האופק הסגור של השיח הפוליטי ההגמוני, הניאו-ליברלי.

אבל אני תוהה אם הגדרות הן באמת כלי מוצלח לפריצת האופק הזה.

השאלה "מה זה?" היא אמנם סוקרטית, אבל מסורת ארוכה תיווכה את דרכה אלינו. בתחילת העת החדשה איבד מחקר המהויות הסוקרטי מסמכותו לטובת משטר של עובדות שניתן לראות בניסוי ולהסכים עליהן במסגרת של "קהילת שווים" מתוחמת חברתית, ולטובת אידיאל של מיון חמור וממצה על פי מערכת של הבדלים וזהויות במקום דמיון ואנלוגיה.² המעשים הפוליטיים שכוננו את הליברליזם נכרכו בארגון הידע הזה ובמשמעויות החדשות שהטיל על השאלה "מה זה?".

אחד המעשים המכוננים של הליברליזם הוא גידור האדמות המשותפות (commons) באנגליה של המאה השבע-עשרה, אדמות שעד אז היו פתוחות לשימוש ציבור האיכרים. מבין התנועות הפוריטניות והאוטופיסטיות שהתנגדו לניכוס האדמות המשותפות על ידי בעלי אדמות פרטיים (freeholders), זכתה קבוצה זניחה של כמה עשרות אנשים שנקראו diggers או true levellers לצלוח את סף השכפול של הארכיבי בזכות רהיטותו של דובר המרכזי, ג'רארד וינסטנלי (Winstanley). ניסוח תמציתי של הקובלנה שלו נמצא בשני המשפטים הבאים:

והנה הארץ (אשר נבראה כדי להיות אוצר משותף לרווחת הכול, חיות ובני אדם כאחד), גודרה לחלקות סגורות בידי המורים והשליטים, והשאר נעשו משרתים ועבדים. והארץ היא שבמסגרת אותה הבריא נוצרה להיות אסם משותף (common) לכול, נקנית ונמכרת, ומוחזקת בידי מעטים (הדגשות שלי, ר"ו).³

הטיעון הדתי שבקובלנה הזאת נתפס כראוי למענה רציני על ידי הוגה מכונן לא פחות מאשר ג'ון לוק.

הנה ברור שאת הארץ נתן האל לבני-האדם במשותף (common), כמו שאומר דוד המלך בתהלים קטו, טז: "והארץ נתן לבני-אדם". [...] אולם אנסה להראות כיצד יכלו בני-אדם להגיע לכלל קניין בכמה חלקים ממה שנתן האל למין האדם במשותף (common) ...⁴

רועי וגנר: מרכז מינרבה למדעי הרוח, אוניברסיטת תל-אביב ומרכז אדלשטיין להיסטוריה ופילוסופיה של המדע, הטכנולוגיה והרפואה, האוניברסיטה העברית.

הטיעון של לוק מסביר שמי שמגדר אדמה משותפת ומשביח (improves) אותה בעזרת עבודתו איננו לוקה אלא נותן.

ההופך חלקת אדמה לקנינו על ידי עבודתו, אינו מפחית את הרכוש המשותף (common) למין האדם אלא מגדיל אותו. כי המזון המשמש למחיית אדם, שנוצר על ידי צמד-שגה אחד של קרקע גדורה כרשות-היחיד ומעובדת, כמותו גדולה פי עשרה ... מכמות המזון שאפשר להפיק מצמד-שדה אחד של אדמת בור פוריה כמוה שברשות הרבים (common). מי שגודר איפוא אדמה מרשות הרבים ... עשרה צמדי-שדה ... אפשר לומר עליו על-פי היושר שנתן תשעים צמדי-שדה למין האדם; כי עבודתו מספקת לו כעת, מעשרה צמדי-שדה, אותה כמות של מזון שהיא פרי של מאה שצמדי-שדה שברשות הרבים (common).⁵

אבל כדי שהטיעון יעמוד במבחן הסבירות, הוא חייב להתמודד עם שני אתגרים שעלולים למנוע מהלקיחה להתגלגל לנתינה. האתגר הראשון הוא שלכל בני הקהילה תיוותר קרקע שיוכלו לגדר. כדי לעמוד באתגר לוק קובע שבעבר, "על ידי שהשביח (improving) אדם חלקת-אדמה כל-שהיא והפך אותה לקנינו, לא הזיק לשום אדם אחר, כי עדיין נשארה כמות מספקת של אדמה טובה." ואילו בזמן כתיבת הדברים, מי שמצא את עצמו ללא אדמה, "ילך נא אותו איש להתישב באחד המקומות הפנויים שביבשת אמריקה."⁶

האתגר השני שהטיעון של לוק צריך לעמוד בו הוא שהעודף שנוצר מעשרה צמדי-שדה של אדמה מטויבת, שמניבה כמו מאה צמדי-שדה של אדמה משותפת, אכן יקיים את יעדו כמתת, כלומר יתגלגל לידי הקהילה ולא ייוותר בידי בעל האדמה המושבחת. גם כאן הפתרון של לוק פשוט. מצד אחד, בעל האדמות מוגבל על ידי חוק הטבע, שקובע כי "אם נרקבו הפירות או הבאיש הבשר קודם שהספיק לאכול אותם, הרי עבר על החוק הטבעי (common law of nature), ונעשה ראוי לעונש."⁷

מכאן נובע שבתוצר מתכלה חייבים להשתמש: לצרוך אותו, לתת אותו או למכור אותו; צבירה של תוצר מותרת רק אם התוצר איננו מתכלה:

אם נתן חלק מזה לחברו, כדי שלא יאבדו הדברים לריק כשהם ברשותו, הרי זה כאילו השתמש גם באלה; ואם עשה סחר-חליפין בשזיפים שהיו מרקיבים כעבור שבוע ימים, ומכר אותם תמורת אגוזים שהיו משמשים לו למאכל במשך שנה תמימה ... לא בזבו האיש את הרכוש המשותף (common) ... ועוד, אם נתן את אגוזיו תמורת חתיכת מתכת שצבעה מצא חן בעיניו ... ושמר [אותה] ברשותה כל ימיו, לא קיפח על ידי-כך את זכותם של אחרים.⁸

המנגנון הזה מוודא שהתוצרת המתכלה שדרושה לקיומם של בני אדם תופץ בקרב הקהילה (כנדכה או כסחורה), ושייעשה בה שימוש בטרם תתכזב. שפע התוצרת שנובעת מהשבחת הקרקע יבטיח שיהיה די לכולם.

בדיון הזה נמצאות שתי הנחות יסוד חשובות של הכלכלה הליברלית: היכולת הבלתי מוגבלת של השוק להתרחב, ותיאוריית ה-trickle down, שלפיה ככל שהעשירים יהיו עשירים יותר, גם העניים יהיו עשירים יותר. אבל מה בין הטיעון הזה להגדרות? נשים לב שקצפו של ג'רארד ווינסטנלי יוצא לא רק נגד השליטים אלא גם נגד המורים, אותם חכמי חוק ודת שמסייעים לשעבד את הרבים למעטים. אם נשים לב לאופן שבו לוק מנסח את השקפותיו בדבר ייצור ידע בספר השלישי של המסה על שכל האדם, האנלוגיה בין תיחום אדמות על ידי גדרות לשם השבחתן ובין תיחום מושגים תחת הגדרות ושמות לצורך השבחת הידע תבלוט לעין.

כמו האדמה המשותפת, גם הידע המשותף פרוץ, וכדי להשביחם יש לגדר או להגדיר:

מכיוון שאנשים, בהשביחם את הידע, מגיעים להחזיק ברעיונות שונים מהרעיונות העממיים והרגילים המקובלים... לעיתים יש צורך... להכריז על משמעותם; במקום בו... השימוש המשותף (common) הותיר אותם בלתי מובחנים ומפורזים...¹⁰

כמו הקיבוץ של אדמות תחת בעלות פרטית, איגוד של רעיונות תחת שם מקל על השבחת הידע (יש לזכור שבמסורת האנגלית שמה של האדמה הוא גם שמו של בעליה):

בני אדם... שקובעים [רעיונות] בשכליהם עם שמות מסופחים (annexed) אליהם, מאפשרים לעצמם באופן הזה להתייחס לדברים ולדון בהם כאילו היו אלומים לאלומות כדי להקל ולזרז את ההשבחה והתקשורת של הידע שלהם...¹¹

כמו שללא סמכות מגדרת אי אפשר להשביח אדמות, כך גם אי אפשר להשביח ידע ללא סמכות מגדירה:

כשלאיש אין סמכות לבסס את המשמעות המדויקת של מילים ולקבוע לאילו רעיונות יש לספח (annex) אותן, השימוש המשותף (common) אינו מספיק כדי להתאים אותם לשיח פילוסופי.¹²

ותרגיל חישוב הגדלת התוצרת שנעשה בו שימוש בהקשר של גידור נמצא תקף גם לגבי הגדרות:

מי שמחזיק ברעיונות מורכבים ללא שמות ספציפיים עבורם... מתקשה בדיבורו בגלל היעדר מילים להעברת רעיונותיו המורכבים, והוא נאלץ להביע אותם בעזרת מניה של הרעיונות הפשוטים שמרכיבים אותם. כך הוא עלול להשתמש לעיתים קרובות בעשרים מילים כדי לבטא מה שאדם אחר יביע במילה אחת.¹³

על פי משטר הידע שכרוך בפוליטיקה הליברלית, קיבוץ של אובייקטים לכדי מושגים מתוחמים תחת סמכות ומסופחים לשם משביח את המחשבה (כפי שגידור של אדמות תחת בעלות פרטית מאפשר להשביח אותן); יתר על כן, הקיבוץ הזה נעשה לא על חשבון אחרים, אלא לטובתם. ואפילו אנחנו, שאחרי מרקס נוהרים מלקבל את ההנחות בדבר ההתרחבות הבלתי מוגבלת של השוק ופעפוע השפע מהעשירים לעניים, נוטים לקבל את מקבילותיהם של הרעיונות האלה

כשמדובר בהגדרות. אנחנו נוטים לדמות שבניגוד לגידור אדמות, הגדרת מושג איננה מונעת מאיש להגדיר מחדש חלק מהפרטים שכלולים בו או אפילו להשתמש במושג במובן אחר, ובלבד שהכול מובהר מראש. ואנחנו נוטים לדמות שבניגוד לגידור אדמות, הגדרת מושג איננה מונעת מאיש ליהנות מפירות הידע הבלתי מוגבלים והבלתי מתכלים שההגדרה מצמיחה.

אבל התפיסה הזאת קצת תמימה, ומדחיקה שני מישורים של יחסי ידע-כוח. במישור הראשון, מישור ייצור הידע, לא כל אחת יכולה להגדיר באותה מידה של סמכות כמו כל אחד אחר. יש מי שיש לו גישה לאמצעי הפצת הידע, ומי שתוכל אולי להגדיר בינה לבין עצמה, אבל יקשה עליה להפיץ את ההגדרה שלה בשדה האגוניסטי של הגדרות מתחרות. אמצעי ההפצה היקרים של הגדרות הופכים אותן למשאב דיסקורסיבי נדיר ומוגבל, ומי שאין לה גישה לאמצעי ההפצה האלה תיאלץ לגלות, יחד עם ההגדרות שלה, לאיזושהי "אמריקה" אזוטריית של השית. יתר על כן, מגבלות הגישה לפענוח ידע בשדות שיח מקצועיים (כמו השיח המשפטי או הפילוסופי) הופכות את התוצרת שלהם לבלתי נגישה ובלתי שמישה להדיוטות. לא מן הנמנע שבהגדרות שנוצרות בשדות שיח מקצועיים יעשו שימוש בעלי ההון הכלכלי, האינטלקטואלי והסימבולי, ואילו לעודף שהיה יכול לשמש את חסרי ההון – לעודף הזה לא תהיה להם גישה, והוא יתיישן באסמי הספריות או בממגורות האינטרנט לפני שהם ישכילו ללמוד כיצד ליהנות מפירותיו.

במישור השני, מישור המרת הידע לכוח, התמונה עגומה אף יותר. אותן הגדרות שזוכות לסמכות ומבססות חוק וסדר מגבילות את אפשרויות הפעולה והתנועה של דברים בעולם לא פחות משגדרות מונעות מאיכרים לעשות שימוש באדמות שגודרו על ידי בעלי אדמות פרטיים. כאן אין תוקף לעולם הפנטסטי שבו הדיון וההמשגה פתוחים לשיתוף ולחשיבה מחדש. כאן מדובר בכוח שהגדרות שעברו קאנוניזציה מפעילות על מי שכפופים למוסדות העושים שימוש בהגדרות האלו.

כאשר מביאים בחשבון את האנלוגיה שמעמיד לוק בין גידור להגדרה, ואת יחסי הכוח שכרוכים בפרקטיקות של הגדרה, אנחנו מוצאים שחלוקת אמצעי הייצור הליברלית, הן במישור החומרי והן במישור השיחני, תוחמת גדרות והגדרות במסגרת כלכלית-פוליטית משותפת: המסגרת של ניכוס אגוניסטי לצורכי השבחה. בשני המקרים, גידור או הגדרה אקסקלוסיביים מעמידים את הגישה למשאבים מסוימים לרשותם של בעלי הון חומרי או סימבולי, בחסות ההבטחה שההגבלה הזאת תוביל להגדלת התוצרת ולהפצתה, ומתוך הנחה שאפשר להרחיב את המשאבים מעבר לכל גבול. האידיאולוגיה הליברלית הצליחה לייצר חפיפה מבנית בין שני אופני פעולה – גידור והגדרה – שעד אז הובנו כבלתי תלויים, ולכפוף את שניהם לביטויים של אותה כלכלה פוליטית של ניכוס אגוניסטי מטייב. לפיכך, פעולת הגדרה שנערכת במסגרת האידיאולוגיה הליברלית, כלומר במסגרת מערך הייצוגים שמתקיים דרך החלוקה הליברלית של אמצעי ייצור (והמוסד האקדמי כפוף לחלוקה הזאת, ולכן לאידיאולוגיה שהיא מעמידה) – ספק רב אם תסייע לחרוג מהמסגרת האידיאולוגית הזאת ולחשוב מעבר לאופק הליברלי.

אבל מערך אידיאולוגי איננו חומה בצורה. נוכל להיחלץ ממנו אם נשנה את חלוקת אמצעי הייצור שמתחזקת את האידיאולוגיה הזאת. ואכן, יש שני אופנים שאולי יאפשרו לחלק מחדש את אמצעי הייצור ככל שמדובר בהגדרות. ראשית, יש לבטל את הקניין הפרטי על הגדרות. אם ההגדרות שנכתוב לא יהיו כתובות תחת שמנו, הן לא יוכלו לשמש אותנו לצבירת הון סימבולי. שנית, אם נקפיד על עקרון ההתכלות של הגדרות, כלומר נצייד את ההגדרות בתאריך תפוגה קרוב יחסית, שאחריו הן יימחקו, נמנע צבירה עודפת של הגדרות – אותה צבירה עודפת של משאבים לא מתכלים שמאפשרת את התעשרותם של מעטים.

את שתי ההצעות האלה אין לי כוונה לנסות לממש במסגרת אקדמית. המהפכה בחלוקת אמצעי הייצור האינטלקטואליים שנדרשת כדי לממש אותן נראית לי מחוץ להישג יד, אפילו עם תשתית של אלמוניות ותחלופה כמו באינטרנט. כמי שמנסה לשרוד במסגרת הנוכחית של מערך אמצעי הייצור האינטלקטואליים, אינני יכול להרשות לעצמי לוותר על פרסום בשמי ועל צבירת מאמרים.

נוותר, כאמור, על ניסיון לערוך את אמצעי הייצור האינטלקטואליים אחרת, באופן שאיננו כפוף לניכוס אגוניסטי לצורכי השבחה תחת ההבטחות המפוקפקות של הפצת התוצרת והרחבת המשאבים מעבר לכל גבול. האם בכל זאת ניתן לנסות להינשא על כנפיהן של הגדרות אל מעבר לאופק המחשבה הליברלי? כדי לתקף אפשרות כזו עלינו לוותר על העיגון המטריאליסטי שנאחזנו בו עד כה, ולחרוג לספקולציות פורמליות. במרחב הספקולטיבי הזה ננוע על ידי מתיחת האנלוגיה בין גידור להגדרה ועל ידי השאלה של מחשבות על אופני גידור פוגעניים-פחות אל תחומן של הגדרות.

הדמות הראשונה שננסה למתוח בעזרתה את האנלוגיה בין גידור להגדרה היא הנווד. הנווד שלנו איננו הנווד הרומנטי של האוריינטליזם האירופי, וגם לא הנווד המטאפיזי של דלז וגווסטארי. הנווד שלנו יהיה מעוגן במסורת הבריטית שממנה מגיע הדיון שלנו בגדרות והגדרות, צאצא ישיר של אותם איכרים שאיבדו את גישתם לאדמות המשותפות: הנווד שעל פי החוק הבריטי נדרש להמשיך לעקור ממקום למקום, ושהחוק אוסר עליו להשתקע כל עוד אין לו עבודה או רכוש.⁴ אם הגדרות שלנו אמורות להגן על אותו נווד שנאלץ לנוע על פי חוק, הן לא צריכות להקיף את התחום הגיאוגרפי של שדה או של שדות שהנווד עובר דרכם או לידם, אלא להגן על מסלול ההליכה שהנווד נידון לה. הגדרות האלו צריכות להתוות דרך, לאפשר להשביח אותה למען הרבים, להעניק לנווד תוואי שקל לצעוד עליו, להרחיק חיות רעות ואת שומרי היער של בעלי האדמות ולהבטיח ראות למרחוק, כדי שאפשר יהיה להבחין בסכנות מבעוד מועד.

אם נעבור בהשאלה לתחום המושגי, ראוי שהגדרות לא יהיו מוגבלות לקיבוץ אובייקטים קרובים בשדה מחשבתי מסוים, אלא יתחמו גם שרשרות של קישורים כדי לאפשר תנועה בטוחה פחות או יותר ממרחב מחשבתי אחד לאחר. לכן לא ראוי שנפסול מראש הגדרה של דבר מה סינגולרי או איקוני או חסר רציפות מושגית, ובלבד שההגדרות האלו יאפשרו למחשבה להיטיב את יכולתה לנוע מהמקום שבו היא נמצאת ליעדים שיש טעם להגיע אליהם, לחנות בהם או להמשיך מהם

הלאה. ראוי שגבולות ההגדרה יגנו על המהלך המחשבתי מפני הכשלים האורבים לו ומפני שומרי הסף האקדמיים של מה שראוי להיחשב, להתקבץ ולהיות מוגדר. ראוי להציב גבולות כאלה שיאפשרו למחשבה בתנועה להתקיים בכבוד, ולא רק כצורה נחותה ביחס למחשבות שקובעות גדרות מסביב לקיבוצי אובייקטים דומים במהותם, וצוברות שם הון לא מתכלה.

אבל כדי שנווד ישרוד, חשוב שיוכל לחצות מפעם לפעם את הגדרות שמסביב לשדות ולחורשות שלצד הדרך. על הדרך קשה למצוא מחסה ומזון; לשם כך צריך להתגנב מפעם לפעם אל האדמות המושבחות שבהן גדלה התוצרת, שעל פי לוק ניתנת לקהילה ולא נלקחת ממנה. לכן הגדרות אמנם צריכות להיות גבוהות ועמידות דיון להסתיר את הנווד מפני שומרי היער ולהגן עליו מפני חיות פרא, אבל גם די נמוכות, רעועות, פרוצות או מקוטעות כדי שהנווד יוכל להתגנב דרכן אל השדות במהלך צעדו ולחסות באזורי הספר שלהן, בעודו נהנה מהפירות שגדלים שם.

בהשאלה, ראוי שההגדרות שלנו יימנעו מקביעת מבחנים ברורים שיבחינו בין מה שנמצא בתוך תחום ההגדרה ובין מה שמחוץ לה. ראוי לשמור על עמימות הגדרתית ולהרחיב את אזורי הספר כדי להניח למחשבה לסטות בין התחומים לדרך, לשהות לרגע בשדות של מושגים מקובצים, ליהנות מפירותיהם ולעבור הלאה, בלי להיתפס על ידי שומרי הסף האקדמיים ובלי להיכלא בתחום מחשבתי או שדה אקדמי ולהפוך לאריסה של בעליהם. במקום להגן רק על המושג מפני חוסר היציבות של המחשבה, צריך להגן גם על התנועה של המחשבה מפני האלימות האפיסטמית של שדות מושגיים, בלי לכלוא אותה מחוץ לגדרות שלהם. נעיר גם שזיכרונו של הנווד איננו טמון בארכיון, אלא בסיפור. בהשאלה, ראוי שההגדרה הנוודית שלנו תכיר לא רק בהיסטוריה המושגית הארכיונית נוסח קוזלק, אלא גם בהיסטוריה מיתית ואוראלית שמתנה יחד עם המספר, קהל השומעים והסיטואציה הסיפורית.

אם לסכם את המטאפורה שלנו, ייתכן שכדי לסייע לנו לחשוב מעבר לאופק הליברלי ראוי לכתוב הגדרות שאינן בהכרח תוחמות קיבוצי אובייקטים דומים, שלא ברור בדיוק מה התחום או המושא שהן מגדירות ומה גבולותיו, שאינן מכריעות באופן חד-משמעי בין מה שנמצא בתוכן ובין מה שנמצא מחוץ להן, שהשדה שלהן לא פחות מיתי מאשר היסטורי, ושכל זאת מאפשרות להשביח את הקרקע המחשבתי, את ההגנה מפני שומרי הסף האקדמיים וכשלי המחשבה, ואת הפצת הידע.

כדי להמשיך למתוח את המטאפורה שלנו נניח לנווד, ונשים לב למי שנותר מחוץ לדיון בין בעלי האדמות וחסרי הרכוש. ווינסטנלי מזכיר דמות כזו, שלמרות אילמותה גם לה יש זכות על הארץ: החיה. אבל לא רק החיה נותרה עד כה מחוץ לדיון. גם האדמה – או במונחים עדכניים יותר, המערכת האקולוגית – נותרה בחוץ. אנחנו יודעים שגדרות וטיוב חקלאי מגבילים את ניידותן של חיות ומדלדלים את מקורות המים ואת איכות האדמה. הניסיונות לתקן את הנוקים האלה טלאי על טלאי עלולים לערום נזקים נוספים ולגרום לקריסה אקולוגית שתותיר את כולם עניים הרבה יותר. לכן כלכלה של גידור צריכה להבטיח גם את קיומן של חיות הבר האילמות, למנוע מיצוי של משאבים ולהתיר התחדשות.

בהשאלה, ראוי שהגדרות שאנחנו כותבים יתירו לא רק תנועה של המחשבה, אלא גם את התנועה של מי שהמושגים המוגדרים מפעילים עליהם כוח. ראוי שהגבולות שהגדרות שלנו מציבות יהיו פרוצים ועמומים דיים להתיר למי שמופעל עליהם כוח דרך המושגים המוגדרים לחמוק מהכוח הזה כאשר הוא גורם עוול. באקולוגיה המחשבתית שלנו, ראוי שהגדרות שלנו יתירו את חידוש המרחבים המושגיים שאנחנו משייכים לצורך ניצולם המחשבתי ואת שיקומם, כלומר שיימנעו מן היומרה למצות את המרחב המושגי, ושישאירו פתחים לתיקון נזקים שעדיין לא זיהינו. כדי לסייע לנו לחשוב מעבר לאופק הליברלי, אולי כדאי לכתוב הגדרות שיאפשרו למי שהגדרה פועלת עליה לחמוק מכוח, לעבור טרנספורמציות, להימנע ממיצוי, ולהתקיים.

ועוד הערה אחרונה. בכל הדיון עד כה הנחתי תמונת עולם אובייקטיביסטית: "אנחנו" חסר גוף, מיקום וגדרות שמגדיר, ו"זה" חומרי או מושגי שנתחם בין גדרות או הגדרות. מובן שתמונת העולם הזאת אפשרית, כפי שלימד היידגר, רק במסגרת אופן ההווייה שהוא מכנה "העידן של תמונת העולם". ואילו גדאמר, תלמידו, לימד אותנו ש"הגעה להבנה [...] היא [...] המרה לכדי שיתוף שבו איננו נותרים מה שהיינו".⁵¹ הגדרה טובה צריכה להתיר טרנספורמציה לא רק של המוגדר, אלא גם של המגדיר.

כל ההצעות האלה הן ספקולציות שמבוססות על מטאפורה שהרחיקה הרבה מעבר לתחום התחולה שיועד לה. החינוך המרקסיסטי שקיבלתי מלמד אותי שכל עוד אנחנו נשארים במסגרת חלוקת אמצעי הייצור הליברליים, כל עוד אין לנו נקודת משען חיצונית לה, ספקולציות מטאפוריות הן דרך מפוקפקת מאוד לנסות להיחלץ מהאידיאולוגיה, כלומר ממרחב הייצוגים שמתקיימים במסגרת חלוקת אמצעי ייצור נתונה – אידיאולוגיה שבין אם אנחנו אוהבים אותה ובין אם לא, בתוכה אנחנו מתקיימים. המחשבה, שאינה אלא פעולה של הגוף, לא יכולה לשאת את עצמה בציצת ראשה אל מעבר למציאות המטריאלית שבה היא מתהווה, לפחות לא כל עוד היא שומרת על טעם מספיק, היגיון בריא, שפיות ורצינות. אבל אולי, בדוחק, ועם הרבה תקווה, ספקולציות מטאפוריות יסייעו לנו לחשוב מעבר לאותם גבולות של טעם, היגיון, שפיות ורצינות שמציבה לנו האידיאולוגיה.

לא ניסיתי לטעון שהגדרות הן בהכרח דבר רע; ניסיתי לטעון שלאור ההיסטוריה של המחשבה הליברלית, ספק אם הגדרות הן דרך יעילה לחשוב מעבר לאופק הליברלי. ניסיתי להצביע על אפשרות דחוקה שהגדרות שאינן מקבצות מושאים דומים במהותם, שלא ברור מה מוגדר בהן, שלא מכריעות בבירור בין פנים לחוץ, הגדרות מיתיות שפורשות מרחבים של טרנספורמציה, התחמקות והתחדשות, הגדרות שפועלות לא רק על מושאן אלא גם על נושאייהן (ואולי אפילו מערערות על ההבחנה ביניהם) – הגדרות נוודיות ואקולוגיות כאלו יאפשרו לנו אולי להציץ אל מעבר לאופק של ניכוס אגוניסטי לצורך השבחה שהאידיאולוגיה הליברלית מציבה.

אבל האם אלה בכלל הגדרות? אין לי עניין להכריע כאן בשאלה אם הגדרות נוודיות או אקולוגיות הן אנטונוימיה או שהן מן האפשר. במקום לדון בשאלה הזאת, אני מציע לדחות את השאלה "מה זה X?", שאלה שכפי שמסביר פתח הדבר לגיליון הראשון "מצביעה על חדר נעול", ושהתשובה

אליה "מציעה מפתח", שאלה ש"כרוכה תמיד בהצבעה על העניין הנדון ובהפרדתו מאחרים". בשביל לשאול על זה, בשביל ללמוד את זה, בשביל לעשות עם זה טוב, לא צריך בהכרח להגדיר. הגדרה, או תשובה מנוסחת היטב לשאלה "מה זה?", היא אופן מסוים של ידיעה, אבל לא האופן היחיד. במקום נוסחת ההפרדה "מה זה?" (ובמקום הגרסה הדלזיאנית: "איך זה עובד?") אני מציע שאלות קצת שונות לפרויקט הלקסיקלי. אני מציע את השאלות "מה אנחנו יכולים לעשות נגד זה?", "מה אפשר לעשות בשביל זה?" ו"עם זה, מה עלינו לעשות?"

הערות

1. Steven Shapin and Simon Schaffer (1989), *Leviathan and the Airpump: Hobbes, Boyle and the experimental Life*. Princeton, NJ: Princeton University Press

2. מישל פוקו (יצא בקרוב), המילים והדברים. אבנר להב (מתר.), תל אביב: רסלינג.

3. And hereupon, The Earth (which was made to be a Common Treasury of relief for" all, both Beasts and Men) was hedged in to In-closures by the teachers and rulers, and the others were made Servants and Slaves: And that Earth that is within this Creation made a Common Store-house for all, is bought and sold, and kept in the hands of a few...". *The true levellers standard advanced* (1649), quoted at: <http://www.marxists.org/reference/archive/winstanley/1649/levellers-standard.htm>

4. ג'ון לוק (1989), על הממשל המדיני. יוסף אור (מתר.), ירושלים: מאגנס. פרק ה', סעיף 25.

5. שם, פרק ה', סעיף 37.

6. שם, פרק ה', סעיף 32.

7. שם, פרק ה', סעיף 36.

8. שם, פרק ה', סעיף 37.

9. שם, פרק ה', סעיף 42.

10. "because men in the improvement of their knowledge, come to have ideas ... it is sometimes necessary ... different from the vulgar and ordinary received ones ... it is sometimes necessary ... to declare their meaning; where ... common use has left it uncertain and loose..." John Locke (1849), *An essay concerning human understanding* (30th ed.), London: William Tegg & co. book 3, XI, §12

11. "men ... settling [ideas] in their minds with names annexed to them, do thereby..." enable themselves to consider things, and discourse of them, as it were in bundles, for the easier and readier improvement and communication of their knowledge ..." .Locke, *An essay concerning human understanding*. book 3, X, §27

nobody having an authority to establish the precise signification of words, ..." .12
nor determine to what ideas any one shall annex them, common use is not sufficient
to adjust them to Philosophical Discourses..." Locke, *An essay concerning human
understanding*, book 3, IX, §8

He that has complex ideas, without particular names for them ... is hindered in" .13
his discourse, for want of words to communicate his complex ideas, which he is
therefore forced to make known by an enumeration of the simple ones that compose
them; and so is fain often to use twenty words, to express what another man signifies
in one." Locke, *An essay concerning human understanding*, book 3, X, §27

14. תיאור מאלף של מציאות חיי הנווד הבריטי באנגליה של תחילת המאה העשרים נמצא אצל ג'ורג'
אורוול (1984), דפוק וזרוק בפאריס ובלונדון. דורון לבנה (מתר.), תל-אביב: כנרת.

To reach an understanding [...] is [...] a transformation into a communion in which" .15
we do not remain what we were". Hans-Georg Gadamer (1989), *Truth and Method* (2nd
rev. ed.). trans. by J. Weinsheimer and D.G.Marshall, New York, NY: Crossroad. p. 341

סיני רוסינק

מאמר שייענה לתנאי ההזמנה של מפתח יבחן את השימושים הרווחים במושג על ידי חשיפת התלות של המושג בהקשרים תרבותיים ופוליטיים ובהנחות מוקדמות מוגבלות, מטעות ומעוותות. מצד שני הוא יבטא מאמץ לחלץ את מהות העניין מהמופעים הקונקרטיים של השימוש במושג המציין אותו [...] ההגדרה המוצעת תבקש להרחיק אל מעבר לסיכום השימושים במושג לאורך ההיסטוריה שלו ולרוחב הפרישה שלו בתרבויות שונות, ולגעת במהות העניין עצמו.

כך כתוב בפתח הדבר של הגיליון הראשון של מפתח. בלב ההזמנה למאמרים עומד מתח בסיסי, שפתח הדבר פורש אותו: מן הצד האחד כתיבה שהיא היסטורית – לא רק במובן שהיא עוסקת בעבר, אלא במובן שהיא מספרת על השימושים הרווחים במושג בעבר ובהווה במובן זה שהיא מדווחת, שהיא נאמנה למשימת התיאור; מן הצד השני הגדרה מנתחת, הנוגעת כאמור במהות העניין עצמו. זו האחרונה היא "ההגדרה הדנוטטיבית"; זו שמן הצד האחר מכונה "ההגדרה הקונוטטיבית".

הפתרון המוצע למתח הוא למצוא את דרך הזהב בין השתיים – לא לגלוש לקיצוניות זו או אחרת. ואם אנחנו מביטים במאמרים של הגיליון הראשון אנחנו רואים שדרך הזהב הזאת רחבה למדי: החל במאמר כמו של יואב קני, שאמנם מציע הגדרה מלאה, מנתחת, שיטתית, עם קריטריונים הכרחיים ומספיקים, ל"הכרזה", ומאמר כמו זה של עדי אופיר, שסוקר את ההיסטוריה של מושג המדינה לאורך מאות שנים, ופורט את השימושים הנעשים בו וכיצד הוא מתפקד. כמובן, לא המאמר הראשון ולא השני מסתפקים בנתיב צר בתוך אותה דרך וזה רחבה (נתיב שהוא דנוטטיבי במידה או קונוטטיבי במידה); המאמר "הכרזה" כולל גם תיאור מעובה של השימושים במושג בהכרזות ממשיות, ומן המאמר "מדינה" בוקעת גם הגדרה ממוקדת, כזו שמחלצת את מהות העניין (ועל פיה המדינה היא השם, מה שבשמו שולטים). את אותו דבר אפשר לומר, פחות או יותר, גם על שאר המאמרים בגיליון, שיש בהם מזה ומזה, כך שהייתי אומרת כי יותר מאשר "לא לגלוש לקצה זה או אחר", כתב העת מבטיח דווקא להכיל את המתח הזה, ואולי אפילו לאחוז בשני הקצוות גם יחד.

אבל בחלק גדול מן המאמרים אנחנו מוצאים גם עוד דבר: סימני שאלה רבים. אלה אינם סימני שאלה רטוריים או דידקטיים, אלא סימני שאלה כנים שמבטאים אי-נחת מסוימת ממשית מההגדרה, אם לא ספק, אם לא דחייה ממשית של עצם האפשרות להגדיר את המושג שבו הם מטפלים. הגר קוטף תוהה, בהתייחס לאחת ההגדרות שהיא מציעה ל"בית": "האם כך מתפקדות – כך יכולות לתפקד – הגדרות? האם הן מקפאות בהכרח את ההיסטוריה ואת המרחב? ואם כן, בשם מה ובשם מי? וכיצד עלינו לנהוג, מבחינה אתית ופוליטית, עם הגדרות מסוג זה? האם יש לבטלן (האם הדבר אפשרי בכלל?), או שהעלאתן על הכתב, בכל זאת, יכולה להתחקות

אחר יחסי הכוחות שקידמו וביססו אותן ואחר יחסי השליטה שהגדרה ספציפית, זו או אחרת, מאפשרת או מבססת?"

רועי וגנר הציע ניסוח מפורש לתהיות ולספקות הללו: "גידור והגדרה של שטחים ושל מושגים כרוכים בפרקטיקות ובאופקי חשיבה ליברליים, שתובעים הפרדות ואבחנות ברורות וציבוריות, ולפיכך מקשים על נוודות בעולם ובמחשבה ועל שיתופים חוצי גדרות [...]"; האם ראוי, הוא שואל, "להגדיר מהגרות עבודה? כל הגדרה תהיה מופרכת באותה מידה, או שלא תכבד את אסטרטגיות האובייקט שמתקיימות במרחב הזה ואת האסטרטגיה הפוליטית של שימוש באותו מרחב לטובת מהגרות עבודה על ידי אכלוסו בפרקטיקות של צדק ואחווה." גם הוא, אם כן, מעלה את הסירוב להגדיר כאפשרות: "במקום להגדיר, הוא כותב, "נראה את העושר, המגוון, הסתירות, הריבוי, ההתהוות וההתאחרות; ולא רק שלא נגדיר, אלא נרחיק לכת ונפרק את גבולות התופעה: נטען שאין בידינו כלים אנליטיים לקבוע", וגו'. בסופו של דבר, וגנר אמנם לא קורא באמת לאסטרטגיה כזו של שחרור מן המושג, אבל מצד שני הוא גם נותר בהימנעותו מהגדרה.

את פתח הדבר של כתב העת ואת שמו מובילה מטאפורה: "השאלה", כתוב שם, "מצביעה על חדר נעול, התשובה מציעה מפתח." אין להתחמק ממה שהמטאפורה הזו אומרת: בחדר יש משהו. לפתוח את החדר משמע לגלות מה יש בתוכו, כאילו בתוכו יש מהות, מהות העניין שיש לחלץ אותה מתוך המופעים הקונקרטיים. המהות הזאת היא תשובה לשאלה "מהו?", השאלה הסוקרטית. והשאלה הסוקרטית ממילא מזמינה תשובה שהיא מהותנית.

אז נכון, המהותנות של מפתח היא לא מהותנות נאיבית. היא מוצגת כמהותנות ניסיונית. כפי שמובהר היטב, היא לא באה מתוך בורות ואי-הבנה, אבל היא עדיין קריאה להגדרה מהותנית, ועדיין קשה שלא לתהות עד כמה באמת הסד הזה נחוץ ותורם.

"אם תשימו לב איזה רעש מקימים מסביב לעניין המהויות, ואיזו מבוכה ומהומה מכניסים לתוך כל מדע, משא ומתן ושיחה [...] תמצאו אולי שכדאי לברר [...] מה נכלל ומה לא במלים שמתחמשים בהן מכף רגל ועד ראש. [...] לי נדמה שאביא תועלת מה לאמת, לשלום ולמדע, אם יעלה בידי [...] להביא את בני האדם להתבונן בשימוש שהם משתמשים בלשון." את הדברים הללו כתב לא קוולק ולא סקינר, לא פוקו ולא ויטגנשטיין, אלא דווקא ג'ון לוק!

ובאמת, היכן נמצאת מהותו של הפליט שבו עוסק מאמרו של איתמר מן – האם באטימולוגיה של המילה? במשפט הבינלאומי? באמנת ז'נבה? שמא עלינו לחפשה ברח' פין 1 כאן בתל אביב? ואולי בגל האבנים שצילם מיקי קרצמן, אלה שנתרו מן הכפר ברברה, או אצל אותו טרקטוריסט שערם את האבנים שהפריעו לו? ואצל מי יש לחפש את הגדרתן של מהגרות העבודה ממאמרו של רועי וגנר? אצל יחידת עו"ז של משרד הפנים, אצל מתנדבת בארגון מסיל"ה, או אצל גלוריה המפלרטטת? אין צורך שאוסיף עוד דוגמאות: תהיות ומבוכות, ספקות ותסכולים שכאלה זרועים

לרוב במאמרים של הגיליון הראשון, ואין ספק שימלאו גם את המאמרים הבאים. ואולי כל הדיבור על מהויות הוא מראש תכסיס מכוון של המערכת? אולי הדרישה להגדרה היא בעצם סמרטוט אדום שנועד לתסכל את כותבי המאמרים, בתקווה שהתסכול יהיה פורה? יכול להיות שכן; יכול להיות שמדובר כאן בפרדוקס מובנה שהוא פרדוקס בונה. באופן הזה, למשל, הלקסיקון של המונחים הפילוסופיים הבלתי ניתנים לתרגום של ברברה קאסן מעמיד בלבו את פרדוקס האי-ניתנות לתרגום כפרדוקס פורה המכונן עבודה מושגית.² אולי זו היתה המחשבה מאחרי הדרישה להגדרה ולחילוץ המהות? אין לי ספק שבשלבי ההתגבשות של הלקסיקון הקדישה לכך מערכת כתב העת מחשבה רבה, ובחרה לנסח זאת כך מתוך מודעות מלאה לפרובלמטיות של אותה דרישה. הייתי שמחה להבין מה עומד מאחורי ההחלטה הזו.

אבל כעת הייתי רוצה להציע לשים את האצבע על מתח אחר שעומד בשורש המשימה שמפתח נוטל על עצמו ומטיל על כותבי המאמרים שלו, ונדמה שדווקא המתח הזה הוא שהביא את המערכת לבקש הגדרות. מתוך הבנתו אבקש להציע כאן קריאה מעט אחרת של קריאת הכיוון של פתח הדבר והגיליון הראשון.

נחזור למתח שבין הצעת הגדרה ובין דיווח על השימושים הרווחים במושג. את המתח הזה, לדעתי, היה נכון יותר להעמיד לא על הבחנה בין שני סוגי הגדרות, דנוטטיבית וקונוטטיבית, אלא על הדיכוטומיה בין תיאור מה שקיים ובין הנחיה; בין מה שנעשה כאשר אנו מסבירים "כיצד אנחנו אומרים פליטים", ובין אמירה פרסקריפטיבית על המושג, כזו שתהיה בנוייה בדומה ל"להלן" שבחוזים משפטיים, או בדומה להגדרות מתמטיות: "יהא X כך וכך".

זהו המתח העמוק יותר בעיני בבסיס המשימה שמפתח מטיל על כותביו: המתח שבין הדסקריפטיבי והנורמטיבי, בין תיאור המצוי לניסוח הרצוי. והפעם דווקא מתבקש נתיב צר ומדויק באמצע, כי את הקצוות של הדיכוטומיה הזאת כתב העת לא מעוניין להכיל: הוא לא מעוניין במאמרים המסתפקים בתיאור גרידא, ומצד שני, הוא לא מעוניין במניפסטים מנותקים מהמציאות וההקשר, שיהיו מנוסחים בלשון ציווי.

ובעצם, לא נתיב צר באמצע הוא מה שמפתח מבקש מכותביו, אלא דרך שלישית. דרך שאינה תיאור גרידא של השימושים במושג בפועל, ואינה הגדרה שלו שתנוסח בלשון ציווי, אלא היא לא פחות מאשר מעשה דיבור מסוג חדש.

מעשה דיבור זה, במונחים של אוסטיין, ברור שאינו "מבע קביעתי" אלא "מבע ביצועי". אבל איזה סוג של מבע ביצועי? איני יודעת לשים עליו בדיוק את האצבע. עליו להימצא איפה שהוא בין הכרזה להזמנה, בין הצהרה להצעה. עליו להיות משהו בין ה"אמור מעתה" של אבשלום קור, ובין "לא, עכשיו בוא נגיד ש..." של ילדה בגן כאשר היא רוצה עכשיו להיות הרופא.

ביחס למושג המינוריות שמציע אהד זהבי במאמר שלו, הוא כותב: "מינוריות אינה מבטיחה גדולות ונצורות. מינוריות היא מושג מינורי." אולי אפשר לראות את הדברים שלו כיותר מאפיון גרידא של המושג, כמעין מאמר פרוגרמטי שני של כתב העת, ובו תיאור של סוג מעשה הדיבור המתבקש מן המאמרים במפתח: שיהא מעין "הבטחה מינורית". גם קוטף כותבת, בסוף מאמרה "בית" (שבו היא זונחת לבסוף את משימת ההגדרה של "בית" ומציעה מושג חלופי – "ביות") שב"ביות" היא לא מציעה הגדרה אחרת, אלא "מודל חלופי למחשבה על ההגדרה בכלל", מודל שחורג ממבנה ההגדרה שבית הוא האנלוגיה שלו, מודל אלטרנטיבי לזה של "גבולות (קירות) קשיחים המייצרים תיחום מדוקדק וחד, כמנגנון של ייצוב וקיבוע."

מתוך ההסתייגויות שעלו במאמרים של הגיליון הראשון ביחס למשימת ההגדרה שהוטלה על הכותבים, מתוך מה שהם מתקשים, מהססים, או נמנעים מלעשות, ומצד שני מתוך מה שהם כן עושים ומן האופן שבו הם מאפיינים את מה שהם עושים, אפשר להוציא מענה מרתק לפתח הדבר, קריאת כיוון חלופית להמשך, ובעצם, את פתח הדבר הבא.

הערות

1. ג'זון לוק (1972), מסה על שכל האדם. יוסף אור (מתרג'), ירושלים: מאגנס. ספר שלישי, פרק ה', סעיף 16, עמ' 587-588.

2. Barbara Cassin (2004) (ed.), *Vocabulaire europeen des philosophies: Dictionnaire des intraduisibles*. Paris: Editions du Seuil; Le Robert

